Inhoudsopgave

Voorwoord VII
Inleiding: wie zijn de Oosters-orthodoxen? XI

1 Denken en doen, zijn en bidden: waar beginnen we mee? 1
Staan voor het mysterie van God 4
Hoe benader je de theologie? 6
Christus ontmoeten 7
De Schriften 9
Hoe gebruiken Orthodoxen de Schriften? 11
De kerkvaders, concilies en liturgisch gebed 15

2. Wie is God? De leer van de Heilige Drievuldigheid 18
Wie is Christus? 18
God als degene tot wie wij bidden 20
… met de woorden die Hij ons zelf gegeven heeft 22
God als Drievuldigheid 24
Gebed en de Drievuldigheid 27
De heilige Geest 29
Het dogma van de Drievuldigheid 30
De Drievuldigheid en het apofatische 33
Co-inherentie en liefde in de Drievuldigheid 34
De fundamentele aard van het apofatische 36

3. De leer van de schepping 38
De vroegchristelijke scheppingsleer 39
Schepping uit het niets 42
Wezen en activiteiten (energieën) 47
Logoi van de schepping 48
Sofiologie 50
Engelen en demonen 53

4. Wie is Christus? 58
Christus en het Evangelie 58
Christus en de opstanding 59

Christus en het apostolische getuigenis 61
De dood en vrijwillige Passie van Christus 62
Christus en het gebed 64
Het dogma over Christus 66
De christologie van de concilies 68

5. Zonde, dood en bekering 77
Bekering en Christus 77
Schoonheid en wanorde 77
De mens en de zondeval 79
Dood en zonde 82
Adam en de voorouderlijke zonde 84
De zonde en de kosmos 85
De voorouderlijke zonde en de evolutie 87
Adam en Eva … en berouw 91

6. Mens-zijn: zijn naar het beeld van God 96
De leer van het beeld van God 96
Het beeld van God bij de kerkvaders 97
Beeld en *logos* 100
Het beeld en Christus 102
Persoon en gemeenschap 104
De Kerk – één en velen 107
Sobornost en de Kerk 108

7. Sacramenten en iconen: 113
de plaats van de materie in de goddelijke economie
Christelijk materialisme 113
Mysterie of sacrament? 115
Beelden en symbolen 120
Zeven sacramenten? 121
De sacramentele structuur van de Kerk 124
De sacramentele vorm van het menselijk leven 125
Sacramentele symboliek 126
Symbolisme en sacramentele transformatie 129
Iconen 133

Iconen en het 'tussenin' 135
De icoon en het gezicht 137
Iconen en de Moeder Gods 139
Iconen en gebed 142

8. Tijd en de Liturgie 145
Theologie en deelname 145
Deelname en de Goddelijke Liturgie 147
Tijd en ruimte – cycli van verandering 150
Het kerkelijk jaar – cycli van tijd 152
Cycli van betekenis of betekenisloosheid 156
De symboliek van de liturgie 157
Liturgische dans 164

9. Waar gaan wij naartoe? 167
De laatste dingen en het eeuwig leven
De Eucharistie als eschatologie 169
Universele eschatologie 172
Individuele eschatologie 177
Problemen rond de eschatologie 180
De aard van het verrezen lichaam 185
Universele verlossing 186

Bibliografie 190
Index 198

Voorwoord

Dit boek is ontstaan als een serie maandelijkse, publieke lezingen, gehouden tijdens het academisch jaar 2011-2012 aan het Amsterdams Centrum voor Oosters-orthodoxe Theologie (ACEOT)*. Dit centrum was gevestigd aan de Vrije Universiteit Amsterdam, waaraan ik mij als gasthoogleraar verbonden had. Het was van begin af aan de bedoeling dat deze verzameling lezingen in boekvorm zou verschijnen. Ik ben iedereen dankbaar die naar mijn lezingen en de aansluitende discussies is komen luisteren. In het bijzonder geldt dit voor vader Michael Bakker, die mij uitnodigde om het gasthoogleraarschap te aanvaarden tijdens de inauguratie van het ACEOT in 2010. Verschillende mensen hebben mij geholpen deze lezingen, die vluchtig van vorm zijn, om te zetten naar de duurzamere vorm van een boek. Met name wil ik hierbij vader John Behr, Wendy Robinson en Anna Zaranko noemen. In dit boek is iets van de informele toon van de oorspronkelijke lezingen behouden gebleven. Ik hoop op begrip bij de lezer.

Andrew Louth
Op het Feest van de Apostel Filippus 2013

---

* Het ACEOT stond later bekend onder de naam ACOT (Amsterdams Centrum voor Orthodoxe Theologie). In 2020 werd het ACOT opgevolgd door het St Irenaeus Orthodox Theologisch Instituut, verbonden aan de Radboud Universiteit, Nijmegen.

Voorwoord van de vertalers

Vader Andrew Louth citeert rijkelijk uit de Schriften, kerkvaders en liturgische teksten. Voor Schriftcitaten is de NBV21 als basis gebruikt, met wijzigingen om de vertaling aan te laten sluiten op de hoofdtekst of de tekst van de Septuaginta. Psalmcitaten komen uit *De Psalmen van de Vroege Kerk* (NBG, 2024). Patristische citaten hebben we vaak met aanpassingen uit bestaande vertalingen overgenomen of soms opnieuw vanuit het Grieks vertaald. Voor de liturgische teksten namen we de vertalingen van het klooster van de Geboorte van de Moeder Gods in de Peel (Asten) als uitgangspunt; hierin hebben we een flink aantal nieuwe vertaalinzichten verwerkt.

Het belangrijke Griekse begrip *nous* hebben we onvertaald gelaten. In Plato en Aristoteles verwijst het naar een intuïtief weten (schouwen) dat voorafgaat aan discursief denken, waarvoor de menselijk rede (een van de betekenissen van *logos*) wordt gebruikt. De Engelse vertaling 'intellect' die de auteur gebruikt, doet de Nederlandse lezer wellicht denken aan het tweede. De vertaling 'geest' die je in het Nederlands veel tegenkomt leidt tot verwarring met het Griekse *pneuma*, dat de heilige Geest en de menselijke geest kan aanduiden. Vandaar dat we consequent *nous* en het bijbehorende bijvoeglijk naamwoord 'noëtisch' hanteren. De Griekse kerkvaders gebruiken dit begrip veelvuldig om te verwijzen naar het oog van de ziel en daarom is het een sleutelbegrip in het Orthodoxe mensbeeld.

Op een aantal plekken zijn verklarende voetnoten toegevoegd. Deze zijn gemarkeerd met een asterisk (*).

Inleiding: wie zijn de Oosters-orthodoxen?

Etiketten kunnen problemen veroorzaken. Niemand vindt het leuk er een opgeplakt te krijgen en toch gebruiken we ze voortdurend, in een poging enige orde aan te brengen in de wereld om ons heen. Orthodoxen in het Westen zien zich geconfronteerd met een specifiek probleem: de etiketten die hun door anderen opgeplakt worden en die zij zich laten opplakken. Met het woord 'orthodox' wordt in Engeland en Amerika* meestal – afgezien van enkele, gespecialiseerde contexten – het orthodoxe jodendom bedoeld, om dit af te bakenen van het liberale jodendom. Sommige Orthodoxen gebruiken de term 'Orthodox-christelijk' om deze associatie te vermijden of zeggen dat ze tot de 'Orthodoxe Kerk' behoren. Het probleem hiermee is dat er geen instelling bestaat die de 'Orthodox-christelijke Kerk' of de 'Orthodoxe Kerk' heet. Wel kennen we de Grieks-orthodoxe Kerk, de Russisch-orthodoxe Kerk, de Roemeens-orthodoxe Kerk enzovoort.

Wie zijn de Orthodoxen dan? In dit boek zal ik de term 'Oosters-orthodox', die waarschijnlijk de meest gangbare is, gebruiken. Het nadeel van deze term is dat de emigratie in de vorige eeuw van Orthodoxen uit traditioneel Orthodoxe landen naar het Westen, hun vestiging hier en de daaropvolgende groei van hun gelederen met mensen met een geheel westerse achtergrond, met zich mee heeft gebracht dat de Orthodoxe Kerk nu leden heeft die het ongemakkelijk vinden 'oosters' genoemd te worden, omdat ze op geen enkele wijze oosters zijn. Het lijkt mij dus het beste om eerst uit te leggen wie ik als 'Oosters-orthodox' beschouw, in plaats van maar aan te nemen dat dit etiket wel op de juiste manier begrepen zal worden.

Ik denk dat er drie manieren zijn om de vraag naar de identiteit van de Oosters-orthodoxen en de definitie van die term te benaderen. De eerste manier is een uitgebreide, maar niet uitputtende, opsomming

---

* In Nederland wordt 'orthodox' vaak met zeer behoudende takken van het protestantisme en andere geloven geassocieerd.

te geven van mensen die ik in de categorie 'Oosters-orthodox' zou plaatsen. De tweede manier zou je historisch kunnen noemen: Oosters-orthodoxen zijn wie ze zijn als gevolg van hun geschiedenis. Mensen met een westerse achtergrond die het Oosters-orthodoxe geloof hebben omarmd, zijn dan tot op zekere hoogte schatplichtig aan die geschiedenis. De derde manier is de vraag stellen wat nou het kenmerkende is aan de Orthodoxe traditie. Deze drie wegen wil ik een voor een bewandelen, maar ik heb zo'n vermoeden dat ze in elkaars verlengde zullen blijken te liggen.

Ten eerste betekent 'Oosters-orthodox' dan het horen bij de familie van Oosters-orthodoxe kerken en niet bij een van de families van de westerse kerken of bij de Oriëntaals-orthodoxe kerken. De Oosters-orthodoxe kerken, in deze betekenis, blijken te bestaan uit verschillende nationale groepen. Je hebt Grieks-orthodoxen in Griekenland zelf en op de Griekse eilanden, inclusief Cyprus, maar ook in de Griekse diaspora. De Griekse diaspora vind je vooral in Europa, de VS en Australië en is het gevolg van emigratie vanuit wat nu Turkije is en vanuit Griekenland zelf, en ook – met name wat betreft Groot-Brittannië – vanuit Cyprus. En dan heb je nog Grieks-orthodoxen behorend bij de verschillende historische patriarchaten (Antiochië, Alexandrië, Jeruzalem). De leider van de Grieks-orthodoxen is de Oecumenisch Patriarch van Constantinopel, dat nu Istanboel heet, in Turkije, waar hij nog steeds zetelt (de titel 'oecumenisch' wordt verderop verklaard). Er zijn ook Russisch-orthodoxen, Roemeens-orthodoxen, Servisch-orthodoxen – allen onder een patriarch – en Georgisch-orthodoxen (onder een katholikos-patriarch), en kleinere kerken in een aantal landen, waaronder Albanië, Estland, Finland, Polen, de Tsjechische landen en Slowakije. Van deze nationale groepen woont veelal een flink aantal mensen in het buitenland, in de 'diaspora', en dan met name in West-Europa en Amerika, maar ook in andere landen.

Al deze nationale groepen zijn in principe in communie met elkaar, delen hetzelfde geloof (dat tot uitdrukking is gekomen in de decreten van de zeven Oecumenische Concilies van Nicea I in 325 tot en met Nicea II in 787), worden geleid door dezelfde heilige canons en vieren dezelfde Byzantijnse liturgie (over het algemeen in de lokale, nationale taal of een oudere vorm daarvan: de Grieken gebruiken

Byzantijns Grieks, de meeste Slavische groepen Kerkslavisch). Hier zijn historische redenen voor: in beginsel komen deze kerken allemaal voort uit de Orthodoxe Kerk van het Byzantijnse Rijk. Dit geldt ook voor de Georgisch-orthodoxe Kerk, hoewel dit iets gecompliceerder ligt, omdat de Georgiërs het christendom aannamen voordat het Byzantijnse Rijk ontstond. Zij moeten daarom andere tradities gekend hebben dan de Byzantijnse, vooral op liturgisch gebied. Door de eeuwen heen hebben zij zich echter in hun trouw tegenover de Byzantijnse Orthodoxe traditie aan de Byzantijnse tradities aangepast.

Naast de Oosters-orthodoxe kerken zijn er kerken die veelal Oriëntaals-orthodox worden genoemd. Dit zijn de kerken die niet alle concilies aanvaarden die door de Oosters-orthodoxen aanvaard worden. De meeste Oriëntaals-orthodoxe kerken aanvaarden de eerste drie concilies (Nicea I – 325, Constantinopel I – 381 en Efeze – 431), maar niet het vierde (Chalcedon – 451) of latere concilies; tot deze groep behoren de Koptisch-orthodoxe Kerk (Egypte), de Syrisch-orthodoxe Kerk (Syrië en India), de Armeens-apostolische Kerk (Armenië en Libanon), de Ethiopisch-orthodoxe Kerk en de Eritrees-orthodoxe Kerk. Veel gelovigen van deze kerken leven in de diaspora. Met name in het geval van Armenië, Egypte en Syrië is er sprake van een sterke verspreiding van de gelovigen. Deze Kerken werden 'monofysitisch' genoemd, omdat men ervan uitging dat zij de monofysitische dwaalleer aanhingen, volgens welke in Christus het goddelijke en het menselijke tot een eenheid versmolten zijn.* De Kerk van het Oosten (met name te vinden in Iran en de VS) aanvaardt alleen de eerste twee Oecumenische Concilies. Om die reden werd zij 'nestoriaans' genoemd, naar de patriarch van Constantinopel die door het derde Oecumenische Concilie (431) veroordeeld werd. De Oriëntaalse kerken, dat wil zeggen, de Oriëntaals-orthodoxe kerken en de Kerk van het Oosten, volgen andere liturgische gebruiken dan de Oosters-orthodoxe kerken en leven volgens andere canonieke tradities.

---

* De scheldnaam 'monofysitisch' hebben de Oriëntaals–orthodoxen nooit geaccep–teerd. Tegenwoordig spreken zij en wetenschappers vaak van 'miafysitisch'.

Ondanks de ogenschijnlijk grotere verschillen tussen de Oosters-orthodoxen en de Oriëntaals-orthodoxen – in vergelijking met de verschillen tussen de Oosters-orthodoxen en de rooms-katholieken (die beide de eerste zeven Oecumenische Concilies aanvaarden, alhoewel de Rooms-Katholieke Kerk meer concilies aanvaardt) – voelen de Oosters-orthodoxen en de Oriëntaals-orthodoxen zich veel meer aan elkaar verwant dan aan de westerse kerken. Inmiddels wordt aanvaard, in elk geval op conferenties van theologen, dat de verschillen in doctrine tussen Oosters-orthodoxen en Oriëntaals-orthodoxen goeddeels op misverstanden berusten.[1]

Waarom staan al deze verschillende kerken op de 'lijst' van de Oosters-orthodoxe kerken? De redenen hiervoor zijn grotendeels historisch, wat ons naar onze tweede, 'historische', benadering voert. Laten we bij het begin beginnen, bij de leerlingen die onze Heer Jezus Christus tijdens zijn aardse bediening volgden. Zij waren, voor zover wij weten, allen Joden. In die eerste jaren na de dood en opstanding van Christus moet de groep mensen die op een gegeven moment 'christenen' genoemd werd (voor het eerst in Antiochië: Hand. 11:26), een joodse sekte geleken hebben, waarvan de leden geloofden dat Jezus de beloofde messias of christus ('de gezalfde') was.

De christenen realiseerden zich alleen al snel dat hun 'goede nieuws', het 'Evangelie', een boodschap was die voor de hele wereld was bestemd. Daarom begonnen zij dit evangelie in heel de mediterrane wereld te verkondigen (in de Handelingen van de apostelen wordt dit besef van een wereldwijde boodschap met de apostelen Petrus en Paulus geassocieerd). Deze wereldwijde, missionaire Kerk bediende zich van het Grieks, de taal die in heel de mediterrane wereld gesproken werd, zowel in het oostelijke als in het westelijke deel – vandaar dat bijvoorbeeld het Nieuwe Testament in het Grieks geschreven is. Sterker nog, alle aanwijzingen voor het christendom die in de eerste twee eeuwen buiten de Semitische gebieden waarin het ontstond

1 Dit werd overeengekomen tijdens de officiële dialoog tussen Oosters- en Oriëntaals-orthodoxe delegaties, gehouden te Chambésy in 1990. Deze overeenkomst is alleen nooit officieel bekrachtigd door de betrokken kerken en er is ook nooit naar gehandeld.

gevonden zijn, wijzen op een Grieks christendom, zelfs in Rome. Pas in de derde eeuw zijn er substantiële aanwijzingen te vinden voor een Latijns christendom, eerst in Noord-Afrika en Rome, later in Spanje en Gallië. Het Oosters-orthodoxe christendom zou men kunnen zien als de voortzetting van deze wereldwijde, missionaire, vroege Kerk.

In de vierde eeuw leidde de bekering van keizer Constantijn (in 312) tot de geleidelijke aanvaarding van het orthodoxe christendom als de officiële godsdienst van het Romeinse Rijk. Op dat moment bestond er nog geen scheiding tussen Oost en West, maar spanningen waren er al wel. Constantijn liet een nieuwe hoofdstad bouwen voor het nieuwe christelijke keizerrijk met de naam Constantinopel ('Stad van Constantijn') ofwel het Nieuwe Rome. Al gauw werd de bisschop van die stad de hiërarch die de keizerlijke troon het meest nabij was en evenredig veel invloed kreeg. Uiteindelijk noemde deze bisschop zichzelf de Oecumenisch patriarch, een titel die een zekere voorrangspositie van deze zetel uitdrukte – naast die van Rome, de oude hoofdstad van het Romeinse Rijk. Het woord 'oecumenisch' komt van het Griekse *oikoumene*, de 'bewoonde' (wereld), het woord waarmee in het Romeinse (of Byzantijnse) Rijk, enigszins grootsprakerig, het eigen territorium aangeduid werd. Met dit begrip wordt het idee van het 'wereldwijde' belang uitgedrukt, dat zou toekomen aan de leider van de Kerk van Constantinopel, het 'Nieuwe Rome'.

Vóór de negende eeuw was het christendom zich al gaan verspreiden tot buiten de directe omgeving van het Byzantijnse Rijk, voornamelijk in de richting van het Oosten, maar ook naar Ierland (de bekering van Engeland werd gezien als het herstel van een verloren gegaan deel van het Romeinse Rijk). In de negende eeuw leidde de verbreiding van het christendom tot het ontstaan van spanningen tussen het westerse christendom, dat gericht was op Rome en het Karolingische Rijk, en het oosterse christendom, gericht op Constantinopel en het Oost-Romeinse of Byzantijnse Rijk. Dit werd voor het eerst zichtbaar in Bulgarije. Tussen 860 en 870 besloot Khan Boris het christendom aan te nemen en onderzocht hij de mogelijkheden daartoe in het Griekse Oosten en in het Latijnse Westen. Hij koos voor het Oosten, en zo was er tegen het eind van de negende eeuw een tak van de Byzantijnse Orthodoxe traditie ontstaan met diensten en gebeden in het Slavisch

(had Khan Boris voor het Westen gekozen, dan waren de diensten en de gebeden bij de Bulgaren in het Latijn geweest, zoals in de rest van het Westen). Dit gebruik werd voortgezet: in de Oosters-orthodoxe familie van kerken wordt in principe de lokale taal gebezigd.

De volgende belangrijke stap vormde de bekering in de tiende eeuw van prins Vladimir van Kiev en de Roes' over wie hij heerste. Dit leidde tot het ontstaan van het zogenaamde Byzantijnse Gemenebest[2], een los verband van landen die hun geloof aan Byzantium dankten en tot op zekere hoogte zijn politieke idealen deelden: Bulgarije, de Roes' van Kiev, Servië – kort gezegd de Slavische wereld samen met het 'moederland', het Byzantijnse of Oost-Romeinse Rijk.

In de eerste helft van het tweede millennium werd het Byzantijnse Rijk langzamerhand teruggedrongen door de oprukkende islamitische Turken. De enige hoop die de Byzantijnen nog hadden, was gevestigd op een of andere alliantie met het christelijke Westen. Alleen, tegen die tijd waren het Griekse Oosten en het Latijnse Westen uit elkaar gegroeid en van elkaar vervreemd geraakt. Ondersteuning tegen de Turken kon slechts verkregen worden door een unie met het Westen, die in het Oosten geïnterpreteerd werd als een onderwerping aan de paus van Rome. In deze periode verhardden de tegenstellingen tussen het rooms-katholieke Westen en het Orthodoxe Oosten zich. Er kwam geen verbond tot stand dat aanvaardbaar was voor het Oosten. In 1453 viel Constantinopel in handen van de Turken en werd daarmee de hoofdstad van het Ottomaanse Rijk. De Slavische Roes', die zich tegen die tijd aan het bevrijden waren van de overheersing door hun islamitische bezetters – de Tataren, de 'Gouden Horde' – namen langzamerhand het leiderschap van de Orthodoxen op zich. Het politieke centrum van het net opkomende Rusland was Moskou. In de daaropvolgende eeuw vormde er zich in Rusland een politiek staatsbestel dat geënt was op het Byzantijnse, waarbij de tsaar de rol van de keizer vervulde en de Patriarch van Moskou en de Russische landen die van de Oecumenisch Patriarch (hoewel deze die titel

2 De titel van een boek van Dimitri Obolensky: *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500–1453* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 1971).

nooit voor zichzelf heeft opgeëist). Intussen was de Oecumenisch Patriarch de leider van de Orthodoxe christenen in het Ottomaanse Rijk geworden, de 'Rum millet', het volk van (het Nieuwe) Rome. De Roemeens-orthodoxe Kerk ontstond in deze latere periode in de geschiedenis van de Oosters-orthodoxe Kerk en was een christelijke satelliet van het Ottomaanse Rijk onder de Ottomanen.

Een laatste stadium op de 'Historische weg van de Oosters-orthodoxe Kerk' (om de titel van vader Alexander Schmemanns boek te citeren)[3] voltrok zich tijdens de negentiende en twintigste eeuw. In de negentiende eeuw werden verschillende volkeren geleidelijk aan bevrijd van het Ottomaanse Rijk – Griekenland, Servië, Bulgarije – en vestigden zich als 'naties', met hun eigen koning en patriarch. In de twintigste eeuw vonden emigratiestromen plaats die de Orthodoxe 'diaspora' tot gevolg hadden: mensen die ontheemd raakten door het uiteenvallen van het Ottomaanse Rijk en de opkomst van de seculiere staat Turkije, mensen die Rusland ontvluchtten als gevolg van de communistische revolutie en de verbanning door Lenin van intellectuelen die het communisme weigerden te steunen, en vele anderen die hun moederland ontvluchtten als gevolg van oorlogen en revoluties in heel Europa. De aanwezigheid van deze diaspora's in het Westen heeft ook invloed gehad op de Orthodoxe traditie, want Orthodoxe christenen leerden het Westen kennen en probeerden te begrijpen wat de verschillen waren tussen de vele sympathieke en verwelkomende christenen die zij daar ontmoetten.

Dit brengt mij bij de derde benadering. We weten nu wie tot de Oosters-orthodoxen gerekend worden en we weten iets van hun geschiedenis, maar hoe verschillen Oosters-orthodoxe christenen van westerse christenen? Wat is het kenmerkende van de Orthodoxen? Deze vraag is lastig te beantwoorden, vooral in een westerse context, waarin onderscheidende kenmerken vaak tot etiketten worden, zoals luthers, calvinistisch of wesleyaans-methodistisch*: etiketten die verwijzen

3 Alexander Schmemann, *The Historical Road of Eastern Orthodoxy* (Londen: Holt, Rinehart & Winston, 1963).

* Een afsplitsing van de Church of England, genoemd naar de theoloog John Wesley (1703–1791).

naar bepalende theologen (wat overigens niet automatisch betekent dat zij als de grondleggers van de stroming beschouwd worden).

Zo zit het niet met het etiket 'Orthodox', dat in het huidige taalgebruik op twee manieren gebruikt wordt. In de letterlijke betekenis wordt er 'juistheid' mee gesuggereerd, aangezien 'orthodox' is samengesteld uit twee Griekse begrippen die samen 'juiste opvatting' betekenen. Maar over het algemeen wordt met 'orthodox' gesuggereerd dat een bepaalde opvatting haar tijd wel gehad heeft. Een gangbare opvatting over een onderwerp wordt 'orthodox' genoemd, wanneer deze in feite als achterhaald wordt beschouwd.* Deze betekenissen bevatten wellicht aanwijzingen voor de betekenis die het woord voor de Orthodoxen zelf heeft: het suggereert dat de 'juiste opvatting' of het 'juiste geloof' als iets waardevols moet worden gezien. Ook duidt het op toewijding aan het belang van dogma's: 'Orthodoxie' brengt de aanvaarding van dogmatische waarheden met zich mee (waarheden die, in het geval van de Oosters-orthodoxen, door de zeven Oecumenische Concilies zijn vastgesteld). Hoewel dogma's belangrijk zijn, zoals we verderop in dit boek zullen zien, in de zin dat er zaken zijn waarvan een juiste interpretatie belangrijk is (of misschien beter gezegd: waarvan een verkeerde interpretatie gevaarlijk is), wil dit in feite zeggen dat sommige waarheden geen kwestie van opvatting zijn. We hebben het dan over waarheden over God, zijn betrokkenheid bij de wereld die Hij geschapen heeft en in het bijzonder de vleeswording, waarin Hij zichzelf met zijn schepping heeft verenigd. Het is mogelijk deze waarheden te definiëren, maar definiëren betekent dan niet zozeer iets precies afbakenen, maar meer het voorkomen van misverstanden, die maar al te makkelijk kunnen ontstaan. Deze manier van definiëren komt voort uit het fundamentele gegeven dat het er bij zulke waarheden niet om gaat het goed te doen, maar eerder om een waarachtige ontmoeting met de Persoon van Christus. Waarheden waarvan de Schriften getuigen,

---

* In het Nederlands wordt de letterlijke betekenis van 'orthodox' nauwelijks gebruikt. Meestal suggereert men met het woord een zekere onbuigzaamheid, rechtlijnigheid of strengheid. 'Onorthodox' wordt in het Nederlands wel gebruikt in de zin van 'niet gangbaar'.

die gewaarborgd worden in de definities van de kerkelijke concilies en ervaren worden in de sacramenten en in de kerk.

Nu kun je beweren dat dit allemaal helemaal niet zo kenmerkend is voor de Orthodoxe Kerk, omdat een zo opgevatte orthodoxie door veel christenen zou worden aanvaard. Daar ben ik het mee eens. Orthodoxe christenen zien zichzelf als trouw aan de waarheden en de geloofsbelijdenissen die zijn vastgelegd door de concilies, waarheden die christenen met elkaar verbinden, in plaats van ze te verdelen. Kenmerkend voor de Orthodoxe Kerk is niet een of andere eigenaardigheid, maar juist haar inclusieve karakter. Dat dit zo is, blijkt voor mij uit de enorme populariteit van bijvoorbeeld het boek *Mere Christianity* van C.S. Lewis in traditioneel Orthodoxe landen.* In het boek van Lewis komt een christendom naar voren waarvan de kern gemeenschappelijk is aan alle christenen. Het boek was zelf de vrucht van een beweging onder westerse, vooral Engelstalige, christenen (veelal leken), die een herwaardering nastreefden van het traditionele christendom. Dit in reactie op het 'liberalisme', waarin de traditionele christelijke leer over God de Drievuldigheid, de schepping en de vleeswording, zonde en verlossing verkeerd begrepen en afgezwakt leek te worden.

Als er iets kenmerkend is voor de Orthodoxe traditie, dan is het niet dat het een exotisch geloof is dat ver afstaat van wat westerse christenen geloven. Het kenmerkende zit hem in de manier waarop het traditionele geloof van de christenen door de Orthodoxen hoog wordt gehouden. Het Orthodoxe geloof wordt uitgedrukt, en beproefd, in de gebeden en de liturgie.

Voor veel christenen zal dit ook gelden, maar binnen het westerse christendom zijn er invloedrijke bewegingen geweest, waarin geprobeerd is om het christendom uit te drukken door middel van een alomvattende filosofie (de scholastiek van de westerse middeleeuwen is hier een treffend voorbeeld van) of om een bepaalde leer tot het criterium te maken waarmee de Kerk staat of valt, zoals Luther deed met de leer

---

* C.S. Lewis: *Mere Christianity* (Londen: Fontana Books, 1959). In het Nederlands verschenen onder de titel *Onversneden Christendom* (Utrecht: Kok, 2009).

van 'rechtvaardiging door het geloof'. Als reactie daarop kwamen er in het Westen andere bewegingen op die het christendom wilden reduceren tot niet-dogmatische devotie, zoals impliciet in sommige takken van het westerse, middeleeuwse mysticisme en expliciet in het piëtisme werd uitgedrukt. Maar voor de Oosters-orthodoxen zijn het de gebeden en de manier waarop wij God vereren in de liturgie, waardoor ons geloof gedefinieerd en beproefd wordt: een God die de wereld geschapen heeft en die wereld liefheeft, die zijn liefde uitdrukt door zich met zijn schepping te vereenzelvigen, en dan met name met de mens, geschapen naar zijn beeld, door de vleeswording en het kruis; een liefde die haar transformerende kracht door de opstanding tot uiting brengt. De centrale functie van gebed en kerkdiensten voorkomt dat ons geloof gereduceerd wordt tot een menselijke constructie, hoe grandioos deze ook mag lijken.

Als je een oorzaak zou willen aanwijzen voor de manier waarop de Oosters-orthodoxe Kerk haar geloof belijdt, dan zou je die kunnen zoeken in de weg die deze Kerk heeft afgelegd, een weg van vervolging en martelaarschap. In elke eeuw zijn er christenen uit de Orthodoxe gemeenschap vervolgd – gedurende de eerste paar eeuwen in heel de christelijke wereld, daarna onder de islamitische overheersing en in de vorige eeuw onder het atheïstische communisme. Gedurende al die eeuwen is het de trouw van de Oosters-orthodoxen aan het gebed en de liturgie van de Kerk geweest die het hun mogelijk maakte om te overleven. Vaak waren de samenkomsten voor gebed en liturgie de enige gelegenheid waarbij Orthodoxe christenen hun geloof konden uiten. Deze samenkomsten waren veelal onderhevig aan intimidatie, die net zo meedogenloos kon zijn als andere vormen van vervolging. De Orthodoxen hebben ervaren dat dit genoeg was: trouw aan gebed en liturgie, het vieren van de Goddelijke Liturgie, het samenzijn en gezamenlijk bidden met de heiligen van alle eeuwen. Om vervolgens, voor zover dat kon, hun leven, gevormd door die vieringen, te leiden. Dit alles tezamen bleek de ware maatstaf van hun geloof te zijn. De ervaring van martelaarschap en vervolging bleek de vuurproef te zijn waardoor het geloof van de Orthodoxe christenen gelouterd werd.